

СУГУБА ВЪЗХВАЛА НА ДУХОВНИЯ СВЕТИТЕЛ НА СЛАВЯНИТЕ
КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ

Искра ХРИСТОВА-ШОМОВА, *Песни от Климент. Служби от св. Климент Охридски за пророк, апостол, отец, мъченик и мъченица*. УИ »Св. Кл. Охридски«, София 2017, 301 с.

Венета САВОВА, *Песни от Климент. Химничната прослава на св. Алексей, човек Божи сред православните славяни*. Изд-во »Парадигма«, София 2017, 392 с.

През 2016 г. България тържествено отбеляза 1100 години от успението на един от най-близките сподвижници на св. братя Кирил и Методий, ревностно работил след смъртта им по съхраняването на славянската писменост и по продължаване на мисията им – Климент Охридски, значима фигура не само в българската, но и в европейската културна, църковна и обществена история от края на IX и началото на X в. По повод честването се проведеха различни обществени, културно-просветни и църковно-богослужбени мероприятия за прослава на неговото дело.

На тази знаменателна годишнина са посветени и излезлите от печат през 2017 г. нови творчески изследвания на литературното наследство на книжовника и химнописеца от Охрид, публикувани в двата тома »Песни от Климент«, част от поредицата »Библиотека Охридски извори«, плод на дългогодишните научни дирения на специалисти-старобългаристи от Катедрата по Кирило-Методиевистика при СУ »Св. Климент Охридски«. Те кореспондират с отпечатания година по-рано том »Песни за Климент«, съдържащ публикации на църковните песнопения за старобългарския писател, създадени през вековете (ХРИСТОВА-ШОМОВА; САВОВА; ПЕТКОВ 2016).¹ Трите книги, взети заедно, образуват своеобразен триптих-възхвала на този колос на духа.

¹ ХРИСТОВА-ШОМОВА, И.; В. САВОВА; Г. ПЕТКОВ 2016. *Песни за Климент. Служби за св. Климент Охридски, писани от X до XX век*. София: Унив. изд-во »Св. Кл. Охридски«. В книгата са публикувани оригиналната старобългарска служба, написана скоро след смъртта на св. Кл. Охридски през 916 г., средновековната българска служба, преведена от гръцки през XIII–XIV в., църковнославянските служби, съставени през XIX и XX в. Службите са поместени в оригинал и в превод на новобългарски, към средновековните текстове са добавени речници и изследвания. Включени са и проучвания за епархията на св. Климент и за неговите иконописни изображения. Тази книга е вторият колективен труд на Катедрата по кирилometодиевистика, посветен

Книгата *Песни от Климент. Служби от св. Климент Охридски за пророк, апостол, отец, мъченик и мъченица*, чийто автор е Искра ХРИСТОВА-ШОМОВА – изтъкнат познавач на творчеството на големия книжовник,² представя *Общите служби* от старобългарския писател, предназначени да заместват в богослужебната практика последованията за конкретни светци. За почти 50-годишната давност на проучванията върху тази част от книжовното наследство на писателя има вече 4 публикации на текста – една по Охридския миней (АНГЕЛОВ 1969)³ и три по *Codex Hankenstein* (СТАНЧЕВ; ПОПОВ 1988; ПОПОВ 1989; ХРИСТОВА-ШОМОВА 2008; КАМР 2010),⁴ две лексикографски описания на службите с анализ на словния им състав (ХРИСТОВА 1999; КАМР 2010)⁵ и едно

на нашия велик учител и пръв български просветител. Българските текстове са под редакцията на Искра Христова-Шомова, Венета Савова и Петко Петков. Гръцките текстове са под редакцията на Анета Димитрова.

² Началото на заниманията на И. Христова с творчеството на писателя датира още от 80-те години на миналия век и техен първи плод е защитената през 1985 дисертация на тема *Книжовната старобългарска норма в словата на Климент Охридски*. През следващите десетилетия излизат още множество публикации под нейното име, посветени на старобългарския писател. Вж. ХРИСТОВА, И. 1989. Речникът на Климент Охридски в контекста на старобългарската книжовна лексика. *Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 21. Симпозиум по кирилometодиевистика*. София: Унив. Изд-во на БАН, 334–342; ХРИСТОВА, И. 1994. *Речник на словата на Климент Охридски*. София: Унив. изд-во »Кл. Охридски«; ХРИСТОВА, И. 1995. Лексиката на цикъла »Общи служби« от Климент Охридски. *Годишник на СУ. Факултет по славянски филологии*. Т. 88. Книга 1 – Езикознание. София: Унив. изд-во »Кл. Охридски«, 1999, 49–78; ХРИСТОВА-ШОМОВА, И. 2008. Св. Климент Охридски – нов Павел за новите коринтяни, българите. *Св. Климент Охридски. Слова и служби*. София: Унив. изд-во »Св. Кл. Охридски«, 21–50; ХРИСТОВА-ШОМОВА И.; В. САВОВА; Г. ПЕТКОВ 2016. *Песни за Климент. Служби за св. Климент Охридски, писани от X до XX век*. София: Унив. изд-во »Св. Кл. Охридски«; ХРИСТОВА-ШОМОВА, И. 2018. Химнографската прослава на св. Климент Охридски от Хв. до днес. *Свети Климент Охридски в културата на Европа*. София: Симолини – 94 СД, 95–108.

³ АНГЕЛОВ, Б. 1969. Климент Охридски – автор на общи служби. *Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник*. София: Издателство на БАН, 237–259.

⁴ СТАНЧЕВ, КР.; Г. ПОПОВ. 1988. *Климент Охридски. Живот и творчество*. София: Унив. изд-во »Кл. Охридски«; ПОПОВ, Г. 1989. Химнографското творчество на Климент Охридски – открития и проблеми. *Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 21*. София: БАН, 307–318; ХРИСТОВА-ШОМОВА, И. 2008. Св. Климент Охридски – нов Павел за новите коринтяни, българите. *Св. Климент Охридски. Слова и служби*. София: Унив. изд-во »Св. Кл. Охридски«, 21–50; КАМР, А. 2010. *Kliment von Ochrid (Klemens von Achrida). Kanones für das Commune Sanctorum. Studie und Text, Materialien*. Berlin: LitVerlag. (= Münstersche texte für Slavistik, Band 5).

⁵ ХРИСТОВА, И. 1999. Лексиката на цикъла »Общи служби« от Климент Охридски. *Годишник на СУ. Факултет по славянски филологии*. Т. 88, 1995. Книга 1 – Езикознание. София: Унив. изд-во »Кл. Охридски«, 49–78; КАМР, А. 2010. Вж. цит. съч. в бел. 4.

обстойно изследване на техния език и на правописните особености на *Codex Hankenstein* (КАМР 2010).⁶ На фона на тази равностметка човек основателно би се запитал необходими ли са поредното издание и поредният речник на тези не дотам големи средновековни текстове при това с относително слабо разпространение в славянската книжовност. Но след внимателния прочит на рецензираната книга отпадат всякакви съмнения за нуждата от нея. Опирайки се на предходния опит авторката създава качествено нови продукти на изворовата старобългаристика и палеославистичната лексикография, като съобразява и актуализира информацията от предишни свои изследвания с най-новите открития в тази област.

Книгата започва с кратки уводни думи за мястото на *Общите служби* във византийската и славянската богослужебна практика, след което е проследена историята на научния интерес конкретно към Климентовите общи служби. Аргументирано е изказана собствена позиция по някои спорни въпроси като този за принадлежността на богородичните тропари към първоначалните Климентови служби (с. 22) или за първичността на общата служба за отец (с. 33).

По-нататък в хронологичен ред се привежда археографска справка за четирите известни към момента преписи на *Общите служби* от св. Климент – *Codex Hankenstein*, Охридски миней, Соф. 1052 и Ундолски 100. Съществен принос на изследването е реконструкцията на текстовото предание на *Общите служби*. На базата на наблюденията върху взаимоотношенията между запазените ръкописи И. Христова-Шомова стига до заключението, че и четирите манускрипта свидетелстват за традиция в използването на последованията, при която са се натрупали грешки, направени са промени в текста и състава им. Текстологичната съпоставка между преписите дава основание на изследователката да раздели четирите преписа в две фамилии от по два ръкописа, които възхождат към един антиграф. Едната фамилия според нея е представена от *Codex Hankenstein* и Охридски миней, като техният антиграф, съдържащ грешка в първи тропар на осма песен на Службата за пророк, най-вероятно е създаден още в старобългарската епоха, а препис от него се е озовал в Русия. В руска среда е попаднал и вариант без тази грешка, от който е преписан антиграфът на другите два руски преписа – Соф. 1052 и Ундолски 100. Базирайки се на това разделение, изследователката търси обяснение за вторичното привнасяне на идентифицираната от С. Темчин Служба на св. Георги Малеин като служба за преподобен в

⁶ КАМР, А. 2010. Вж. цит. съч. в бел. 4.

старобългарския цикъл *Общи служби*. Откриването на службата в два от преписите, които са представители на двете фамилии доказва, че тя е била включена в общия им източник твърде рано, вероятно още на старобългарска почва. От друга страна, използването в Ундолски 100 на Канона за св. Евтимий Велики като канон в такава служба, свидетелства, че по всяка вероятност цикълът се е състоял първоначално от 5 служби, а по-късно е добавяно и последование за преподобен, като са били използвани различни служби за конкретни преподобни светци.

Авторката предполага, че *Общите служби* са получили по-голямо разпространение в източнославянска, отколкото в южнославянска среда. Според нея те са се установили в определен тип книги в руската практика, докато на Балканите приложението им е останало локално. Били са използвани в богослужението в един определен център – Охридския, в който са написани. Тяхната употреба, както и целият състав и текст на Охридския миней по мнението на авторката показват, че охридските книжовници грижливо са пазили и използвали в храмовете в продължение най-малко на пет века богослужебните текстове, както оригиналните, така и преводните, наследени от техния велик учител и кръга около него.

Следващият дял на книгата съдържа дипломатическите издания на текста на *Общите служби* от Св. Климент Охридски съответно според Охридския миней и по Соф. 1052 (втория въведен в научно обращение за пръв път тук).

Следва съпоставка между преписите на *Общите служби* от Св. Климент Охридски, като специално внимание е отделено на допълнителните песнопения в Охридския миней и на кондаците в Соф. 1052. Изключително ценна е придружаващата колация, в която успоредно са дадени разликите в състава и текста между *Codex Hankenstein*, Охридски миней и Соф. 1052 с необходимите коментари към всяка една от тях.

Следващият дял на рецензираната книга включва анализ на състава, езика и стила на *Общите служби*. Направена е характеристика на съдържанието им, на стилистичните похвати, използвани в тях, на цитатите от Свещеното писание, на интертекстуалните връзки с библейски творби и други произведения. Показани са средствата, с които св. Климент си служи при изграждане прославата на типовете светци, както и кое характеризира всяко последование и кое е типичното за химничния стил на автора.

По-нататък е направен опит да се диференцират отличителните черти на старобългарския език като цяло, особеностите, присъщи за жанра и индивидуалните авторови специфики. Извършена е лексикална съпоставка със словата на същия книжовник, както и с други ранни средновековни

славянски произведения, които имат речник-индекси – старобългарските Беседа против богомилите на Презвитер Козма и Църковно сказание, приписвано на Константин Преславски, и древноруското Повесть временных лет. Този подбор не е случаен. Той дава възможност за наблюдения върху приликите и отликите в лексикално отношение между произведения на отделни старобългарски писатели, между творби с различна жанрова принадлежност, между оригинални и преводни съчинения и най-сетне между представители на различни славянски литератури с оглед на установяването на влиянието на традицията и евентуалните типологически сходства. Лексикалният състав на *Общите служби* е сравнен с този на класическите старобългарски паметници с цел да се открият характерните за езика на Климент Охридски думи. Разгледани са някои двойки синоними, характеризиращи Кирило-Методиевите преводи и преславските писмени паметници. Изводът на авторката е, че, общо взето, у Климент няма типични преславизми, а се срещат тези преславски лексеми, които могат да се смятат за общобългарски. Като особености на езика на *Службите* са изтъкнати малкият брой на показателните и анафоричното местоимения, както и честата употреба на перфект, които се обясняват със спецификата на жанра и акламативната форма на текста. Друга характеристика на словника на *Службите*, а именно натрупването на словообразователни дублети – е отличителна черта изобщо на средновековните книжовни езици, които са в процес на изграждане.

Приложеният речник-индекс, съдържащ 970 лексеми в 4079 словоупотреби, е ценен справочник при изследването на Климентовото словно богатство в частност и на старобългарската лексика като цяло. Същият е изготвен на базата на два преписа – *Codex Hankenstein* (по изданието на Г. Попов от 1988 г.) и Охридския миней, като липсващите в основния свидетел СН лексеми, но налични в контролния ОМ, се маркират със специален знак – отлично решение на съставителката да отрази чрез способите на лексикографията вторичните липси, грешки и неточности в ръкописната традиция на *Службите*, което вдига ранга на справочника от прост словоуказател към отделни текстове до речник към книжовни паметници. На свой ред, до още по-високо стъпало – писателски речник, го извежда съпоставката с лексикона на словата на св. Кл. Охридски. Тази качествено нова лексикографска концепция съществено отличава предложени в рецензираната книга справочник от по-раншните – публикувания от същата авторка в Годишника на Софийския университет през 1999 г. речник-индекс на *Общите служби* в *Codex Hankenstein* и поместения в изданието на Андреас Камп от 2010 г. словоуказател,

които не отразяват напълно лексикалния състав на *Службите* поради фрагментарността на базовите им ръкописи.

При предаването на лемите е приложена фонетико-правописната стандартизация според класическата старобългарска норма. Този напълно основателен избор е съобразен, от една страна, с потребностите на ползвателите, незапознати предварително с ортографията на издаваните ръкописи, а от друга – с традициите на българската историческа лексикография.

Към всяка словоформа, дадена в автентичния ѝ облик в текста на свидетелите, се посочват граматическите ѝ характеристики и адресите – местата, на които се среща в ръкописа. Достоинство на речника е стриктното отбелязване посредством конкретни лематизационни решения на различните случаи на залоговите отношения при глаголите – плод на детайлен анализ на лексикографираните текстове на граматическо равнище.

Последният дял на рецензираната книга включва издание на реконструирания текст на *Общите служби* от Климент Охридски. Принципите на изданието са добре премислени – службите са публикувани в нормализиран вид по най-добре запазения препис, съдържащ и шестте служби в относително пълен състав, с добавки и корекции от другите ръкописи. За основа е използван текстът в изданието от 2008 г., но допълнен с песнопенията, които отсъстват в *Codex Hankenstein* поради липсващи листове, а могат да се възстановят по другите преписи. Резонно решение на издателката е да нормализира текста според книжовната старобългарска норма на глаголицата, на която най-вероятно е писал св. Климент.

Тази качествено нова едичионна концепция, обединяваща в общо книжно тяло, от една страна, дипломатическите издания на *Службите* от св. Климент Охридски за пророк, апостол, отец, мъченик и мъченица според два от представителите на традицията – по един от всяка фамилия, придружени с колагия на различаващите се места в текста между три от свидетелите, и, от друга, реконструираният издание на пълния текст, съществено отличава предложената в рецензираната книга публикация от по-раншните издания на последованията. Същата може да послужи като образец за методология при обнародването за в бъдеще и на други средновековни текстове.

След старобългарския текст на *Службите* следват текстовете на техните песни в новобългарски превод, което позволява на съвременния читател да се запознае с поетическата култура на средновековния български книжовник. Това допълнително повишава стойността на книгата, тъй като я прави полезна за по-широк кръг специалисти.

Втората книга – *Песни от Климент. Химничната прослава на св. Алексей, Човек Божи сред православните славяни* е първата самостоятелна монография на младата старобългаристка Венета САВОВА, главен асистент в Катедрата по кирилometодиевистика към Факултета по славянски филологии при СУ »Св. Кл. Охридски«. Обект на изследването е оформянето на култа и песенната богослужевна прослава на св. Алексей във византийска и славянска среда, които преди научните занимания на В. Савова не са били предмет на специално филологическо проучване или издание. Монографията се вписва в контекста на разработвания съвместно от голям екип учени от различни академични институции мащабен изследователски проект »Светци и свети места в България«, чиято цел е да бъде събрана и систематизирана информацията за почитта към християнските светци в България от времето на най-ранното християнство до наши дни.

Авторката засяга всички възможни аспекти на химнографската реализация на култа към светеца: проследява историята на почитанието му, разглежда в съпоставителен план оригиналните и преводни химнографски творби за него, прави подробен литературоведски анализ на всички песнопения, като проучва междутекстовите им връзки с други средновековни химнографски творби. Въз основа на извършените наблюдения тя стига до извода, че тезата за непосредствено проникване на култа в Русия от Запад, макар и възможна, е малко вероятна.

Детайлният анализ на текстовата традиция на химнографските творби за св. Алексей показва, че в славянското ръкописно предание се разпространяват две служби за св. Алексей. Първа по време на възникване (края на IX – началото на X в.) е идентифицираната като оригинална старобългарска служба за светеца, дело на св. Климент Охридски, чието откриване и проучване е един от големите приноси на младата изследователка. Последованието е достигнало до нас в девет пълни и два частични преписа в староизводни минейни сборници от XII до XVI в. Именно наличието на тази оригинална старобългарска служба за светеца, заедно със сравнително многобройните ѝ руски преписи в празнични и служебни миней според В. Савова недвусмислено свидетелстват, че химнографската прослава на светеца в Русия без съмнение идва от България.

Въз основа на съпоставителен текстологичен анализ на всичките единадесет свидетеля на Климентовото последование чрез ясно разграничим пласт от разночетения на макро- и микроравнище В. Савова откроява южнославянския и руския клон на традицията – първия, отличаващ се с нестабилност и автономни редакторски намеси на микроравнище, а

втория, претърпял редакторски промени на макрониво, изразяващи се в съкращаване на тропарите в песните до три, и характеризиращ се с добавка към оригиналния състав на преводни стихирни на 1-и глас. Прецедент в утвърдения химничен състав на последованието е включването на анонимния канон за светеца на 4-ти глас в РГАДА 107, на чийто анализ изследователката отделя специално внимание.

Втората идентифицирана от В. Савова служба за св. Алексей е новоизводна. Тя съдържа три преводни стихирни на 1-ви глас, Канона на Йосиф Песнописец на 2-и глас и преводния седален на 3-и глас. Само в един препис на новоизводната служба (ТСЛ 541 от XVI в.) вместо превод на Йосифовия канон е включен превод на канона на патриарх Герман, отличаващ се с кратки тропари, ясни и лесно разбираеми поетически образи и идеи, с динамика в избора на молитвения адресат.

Съпоставителният анализ на Климентовата служба в сравнение с византийските последования за този светец,⁷ съставени от патриарх Герман I и Йосиф Песнописец, и техните славянски преводи показва нейния автономен поетически замисъл в съдържателно отношение. Като най-отчетливи специфики на оригиналния старобългарски канон В. Савова посочва различната концепция на подреждане на темите в отделните песни и групи от песни в творбата, поставянето на използваните елементи от житийния разказ в по-общ теологичен контекст, опростената образност, включването на топоси и библейски реминисценции, подбрани в съответствие с типологията на светостта. Различни са и интертекстуалните връзки на творбата, която се съотнася с Великия покаен канон на Андрей Критски, а не с Акатиста на Богородица, както е в двата византийски канона за Алексей. Единствено старобългарският канон според авторката поставя експлицитно честването на паметта на светеца в контекста на Великия пост.

Съпоставката на литературните особености на Климентовия, Йосифовия и Германовия канон за св. Алексей – три химнографски творби с известно авторство, предоставя уникалната възможност на В. Савова да разкрие общото и различното в подхода на тримата песнотворци към един и същ църковен празник. Литературният анализ на всяка от службите позволява на изследователката да проследи както »диалога« между отделните автори и аудиторията, така и »диалога« между химнописците, изразяващ се в обмена и избора на идеи при индивидуалното интерпретиране на образа на светеца и поетическото представяне на литургическото събитие.

⁷ Гръцките текстове в монографията са под редакцията на Иван Петров.

Освен теоретично изследване монографията включва издание в хронологична последователност на всичките известни днес единадесет преписа, в които изцяло или частично е поместен текстът на Климентовата служба за Алексей, човек Божи. Придружаващите ги археографски описания са сведени до минимум – отбелязва се най-общо произходът, а за повече информация се дава препратка към съответните описи и каталози. За всеки препис се посочват особеностите на структурата на службата. Изданието е съществен принос към изворовата старобългаристика, защото въвежда за пръв път в научно обращение непубликуван до този момент литературен материал, който ще служи за по-нататъшни проучвания в различни насоки – химнология, агиология, Климентоведение и пр.

Към изследването е приложен и речник-индекс на Климентовата служба. Той е изготвен по преписа ѝ в Хлудов 156 и представя лексикалния фонд, който старобългарският книжовник е използвал при написването на своята химнична прослава на светеца. Изготвянето му е принос към попълване знанията ни относно старобългарското словно богатство и, в частност, за езика на старобългарската химнография.

Много полезни са включените в монографията седем приложения с обобщена в хронологичен порядък информация за текстовата история на Климентовата служба за св. Алексей.

В заключение ще обобща, че двете новоизлезли монографии са значим издателски и изследователски принос в старобългаристиката изобщо и по-конкретно в познанието ни за книжовното наследство на св. Климент Охридски. На висотата на най-добрите постижения в съвременната славистична медиевистика те заемат своето достойно място в българската палеославистична научна продукция.

ТАТЯНА ИЛИЕВА

Ѓорѓи ПОП-АТАНАСОВ, *Словенски ракописи од Македонија во странски ракописни збирки X–XIX век*. Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 2017, 457 с.

Годинава, издавачката дејност на Македонската академија на науките и уметностите се збогати со уште едно пригодно издание по повод 50-годишнината, под наслов *Словенски ракописи од Македонија во странски ракописни збирки X–XIX век* од акад. Ѓорѓи Поп-Атанасов. Трудот е посветен на македонското ракописно наследство.